

JUAN BAUTISTA GAMIZ RUIZ DE OTEO, XVIII. MENDEKO ARABAR EUSKAL ERDAL OLERKARIA (1696-1773)*

Vitoria-Gasteiz, 1983-IV-27

Ion Goikoetxea Maiza

GAMIZen liburuaren aurkezpena

Historia aski xelebrea du aurkeztera goazen liburu honek. “Sasikoa” denik gordinki egotzi gabe, diogun legez eta bide onetik etorria ere ez dela; zeren jesuita legoa baitzen Gamiz eta, Ordenako arauetz, ez zezakeen literatur obrarik idatz. Horregatik, bere idazlanen berri zekien Gongorako markes adiskideari erregua:

“Lo q a visia le suplico
es q no me tome en boca
lo q a poesia toca
ni se le salga del pico
pues por un simple borrico
me graduarian en casa...” (71 orr.).

Hori dela eta, urteetan izkutuan eduki zuen bere sorkaria arabar aitak, lotsaz, baina ez damuz. Beldur zen Tayta izeneko baten semeari berak kantatua bereari besteak kanta ziezaion:

“En mala guerra y a escote
te dio el ser un desenfado
y a costa de aquel pecado
veniste aca de rebote
no sabe ningun cogote
el padre q te engendro...” (77 orr.).

Iruñean, 1736-1748 bitarteko hamabi urte handitan, gorpuztu zuen liburuia “por afición y divertimento”, baina bai beldurrez ere, esana dugunez.

Ustel atera zitzaizkion Gamizi, ordea, isil-liburuarekiko izkuta-ardura guztiak: 1767ko apirilaren 3ko oilaritean erregeren mandatariek eskutik kendu bait zizkioten paperak eta bera erbestera jaurtiki.

---

* *Oharra*: Ion Goikoetxeak ezin etorria izan du eta beronen ordezt, Patxi Altuna euskaltzainak irakurri du haren txostena.

Deserrian aita, umezurtz gelditu ziren eskuizkribuak, norbaitek, ausardia handiz, bilbilitar José Butrón Mujika aitatzako egotzi zielarik. Beraz, aragoar aitaizunaren pean, “maño eta baturro” bilakatu ziren arabarraren “irunshemeak”; areago. Loiolako artxiboa egoitz harturik, giputz ere bihurtu ziren eta.

Arabarraren paper solteok, iadanik pergamino liburutan josiak, letra beltz nagusitan “Versos varios del P. Butrón” diote handikiro narru-azal gainean. Bikaintasun honek iruzur eginik, noski, ezarri zuen José Ign. Aranak (1838-1896) euskaraz-ez-zekien Butrón Galatayud-tarra XVIII mendeko euskal idazleen zerrendan. (Henaio, Gabriel: *Averiguaciones Cantábricas*, VI (1895) 92 or.). Erauz bedi, beraz, zerrendatik aragoarra, “zelangoa da Butroero ok daki” eta. (Urquijo, Julio: *Refranero Vasco*, refranes 1596, n. 92).

Loiolako artxibozain batek altxa zuen Aranaren erbia eta orri baten idatzi: “Estos versos no son del P. Butrón... Son del H. Juan Bautista Gámez... de quien hay muchas cartas en el archivo de Loyola”.

1923ko irailean, Doneztebeko II Euskal Egunetan, Jokin Azpiazu izan zen “Dabilcenchoac” irakurriz, arabar poeta galduaren izena aipatu zuena; aipatu, ez baina argitu, eman zituen albisteen murriztez ilun-argitan utzi bait zuen egilea.

Agerpentxo haren ondoren artxibo zokoan preso jarraitu zuen beste mende-erdiz Gamizek. Zorizko egun baten ustekabez neuk aurkitu nuen eta, Foru Diputazio eta Euskaltzaindiaren esku manerrexez, bahitegitik bere jaio-lurrera erakarri, Gasteizko festetan. (1983.apiril.27). Esan gabe doa pozik duzuela sabandoar apala, hiri nagusi honetatik aspaldiko bere lurrei liluraz begira.

“Berant-seme Gamiz hau” idatzi dut liburuan. Kosta zaio Arabari euskaldun sortu zuen semea beronen idaztietan ezagutu eta “Enetxo hori!” deitu ahal izatea (176 or.).

Gamiz

Liburuaren edukinean barrena abia-aurretik, zenbait hitz egileari buruz. XVII mende hondarrean, Sabandon sortu eta 1696ko apirilaren 8an bataiatua, eskolak, lanak eta jolasak bete zituzten haren haurtzaro-gaztaroak. Jesuita anaia (lego) egin zen Valladolidko Villagarcia de Campos-en bere hogeitau urte ederretan.

Hogeitau urte ez da denbora luzea inoren bizitzan; aski, baina, Gamizen sentimena herriminak har zezan. Laket izango zaizkie egungo arabar-nafar ekologistei hark bihotzminez egin zituen Araba, Sabando eta Nafarroaren deskribapen liluratuak, seguraski.

Euskotar egiten zuen bere burua, “vizcainos” en sailean egotzi beti. “Babazorro”an gordetzen zuen bere arabartasun ugaria, behar zenean oparo ateratzeko: alegia, “el babazorro Juan Bautista”; “el pobre babazorro; “mandar, que el babazorro se portará”...

Villagarciatik La Coruña aldatu zuten, sukaldari, eta bospat urteren buruan Valladolid hiriburura, bizi osorako izango zuen lanbidea ikastera, dirukontu eta administraritza, alegia.

Egun haietan hain zuzen Iruñeko La Anunciada ikastetxea, ondasunak errekarera joanik, administrari iaio baten eske zegoen, zorretan ez itotzeko. Gamiz izan zen hautatua. Konfiantza eman ziotenei ez zien iruzur egin sabandoarrak, sei urteren buruan erro sendoen gain ezarria bait zuen ikastetxeko ekonomia.

Zorrak kitatu eta arnasa hartzen hasi zeneko, bertsotara jo zuen Gamiz-ek. “Gizon esnaia zen diruzaina eta bertsotarako bere etorria ere ba zuena”-diosku Pérez Goyena nafar bibliofiloak.

Mila zazpirehun eta hogeita zortzi-bederatziren muga-mugan heldu zen Iruñera eta zortzi urte geroago idazten du estreinako olerkia (1736) eta hamar geroago azkenekoa: biren bitartean 12.000 inguru bertso-lerro dago, gai eta neurri guztitakoak.

Zihur nago gai hauetarik hirurok jo eta ziztatuko dutela bereziki irakurlea: alegia.

1go. Kiratseriaz eta abarrez betetako bertso andana luzeak. Bertso-despitan ari direnak hauek dira: Gamiz alde batetik, noski, eta “El Señor de su Miseria”, “El Marqués de la Viruela” eta “El Perro de Lizaso” bestetik, Zubietako “Erretore gizajoa” erdian dutela, arabarra honen alde eta beste hirurak kontra. Sei hilabeteko bertso-torneoa, Zubieta inguru idiliko haiek nazkagarri bihurtzeraino: “Esta es puerca poesia”, batak; “esto huele muy mal a mi nariz”, besteek (140 or.). El Perro de Lizaso hura behintzat zertan kejatu, zaxur-estilorik ikasienean ari bat zen, Zubietako elizgizona zuhaitz bailuen?

2. Araba-Nafarroetako lurraldeen deskribapenak, beroietako gizajendeen jiteak eta askoren gaitzizen bildumak, horietan denetan maltzurkeria eta pikardia ere falta ez direlarik.

3. Emakumeari buruzko bertso piloak, liburuaren erdi-pasa. Agian-gehiegizko zera honetatik arabar poeta babesten saiatu banaiz ere, ezin etsi neure sententzia eman gabe: “Gamiz, emakume aniz!”.

Izan ere, emakume batekin haserretuta aldatu zen sabandoarra erdal bertsoetatik euskarazkoetara. Tafallako feriara mandatuz zihoala, Jesusen domina bat ekar diezaiola eskatu zion emakume batek, lepa-zintzilikario. Bat zer ekarriko, bi ekarri zizkion sabandoar oparoak eta, ohi zuen bezala, hamaurreko baten bilduta bidali *biak* “para que Vd. escoja”. Emakumea, ordea,

herrena izaki, arrunt haserretu zen Gamizekin, domina bi “para que Vd. *escoja*” bidaltzen zizkiola irakurriz, eta Iruñean zehar edatu bertsotan “pica-rillo travieso”tzat salatu zuen mandatari zintzoa.

Ikaratu egin zen hau zetorkion eraso itsusia barruntaturik eta, emakumearengandiko bertsoei zorrotz erantzuten bazien ere, bere golkorako izaten zen erantzuna: “no di (los versos) para no meter bulla”.

Dena da sabandoarra, beldurtu eta mindurik, erdal bertsogintzatik gelditu egin zela. 1748ko azarora zen. Hor eta horrela agortu zen arabar olerkariaren etorria, duela hamabi urte borbor lehertua.

Isilaldi baten ondoren, hamabibat urteko isilaldia agian, bertsotara jotzen du berriro Sabandoko poetak, bere-herriko-euskarazko bertsotara baina. Neurtezineko bideak daude, ordea, duela hogeita bospat urte, Gaztelatik etorberri, erdaraz hasi zen Gamizengandik gaur euskarari eman zaion Gamizengana. Nola hasi bada euskaraz *orduan*, gure “hizkuntza larrekoak” hegorik ez baldin bazuen izarretarako, ARTE eta EDER orok euskal izpirituari ihes egiten ziolarik? Beraz, Gaztelatik-itzulberri poetaren estreinako bertsoke-ta irain eta astindu bat da “a los locos irunchemes”. Bertsotan zer ari “si sois unos cascabeles”? Ez da bertso-lur Iruñea! Hona sententzia:

“Nunca hubo en este clima
quien fuese alumno de Apolo
ni hay noticia de uno solo
desde Pamplona a la china.”

Zaku berean sartzen ditu arabarrak, berean “vizcainos” edo euskaldun oro. 1740ko abuztuan Gongorako markesak eta haren bazkaldarre, bertsotara tentatuz, puntuak ipini zizkioten arabarrari; eta honek:

“Mi Dueño y Señor Marqués,
derrepente y en la mesa
no me mande a mi esta empresa
de coplas, aun q de pies;
“porque de un pobre Alabes
no hay q esperar agudezas,
si no es algunas simplezas
q enfaden sin divertir
y asi no gusto decir
zaborreras subtilezas” (69.orr.)”

Markesaren kartazko erantzunari, oster a kartazko erantzuna arabarrak: “ez naza bertsotara tenta, Jaun Horrek, Apolo berarekin berdinduz, zeren

“un trago de malbasia
ó rancio de calidad
curaran mi ceguedad
para tener en memoria
que soy de junto a Vitoria
y no me entra venidad” (70 c. orr.)

Euskal bertsozaintzari ekitean, ordea, baikor ateratzen da plazara. Hone-
la dio:

“Erderaz eztuzu nay
ene biotza,
euzqueraz copla eguiten
eztut nic lotza
...
Gaizqui ba doaz ere
orra, euzqueraz
ifin naiz au eguiten
neure bildurraz:
eguzu farre
gaizqui mintzacen badut
lotzaric bague” (199 orr.)

Vitoria-Gasteiz, 1983-IV-27.

Ezkerretatik eskumatara:

- Peli Martin, Arabako Diputazioaren Kultur batzordeburua;
- Emilio Guevara, Arabako Diputatu Nagusia;
- Fr. Luis Villasante, Euskaltzainburua;
- Jose M.ª Satrustegi eta Endrike Knörr, euskaltzainak.

Zer gertatu da Gamizen izpirituan horrelako iraulia emateko? Hona labur esan: Larramendirekin topo egin duela barren, liburuan zabaltxeago tratatzen dudanez. Andoaindar euskalariaren ideiak eta pentsakera sabandoarraren baitan sartu dira inolaz ere, honen euskal idazkien eragile. 1760rako ezaguna zuen hiztegia behinik behin. Urte bereko azaroan Loiolara idatzi eskutitzean dio: “sea de servir de embiarme (...) un juego del diccionario del Bascuence del Pe. Larramendi...” ARTE-ko bertso baten aztarna uka ezinekoa da “Dabilcenchoac”eko ahapaldi baten.

Zahartuxerik ekinik izan behar zion arabarrak euskal bertso gintzari. Horregatik ere laburragoa da askoz euskal alorreko uzta.

Gaia, erdara euskara bietan berdina da: emakumeria, eta euskarazkoetan emakumeria soilik. Baina alde handia dago Gamizen erdal emakumeetatik euskarazkoetara. Maltzur samar dabil sabandoarra erdarazkoetan. Ahoxuri, Iruñea limurtuz.

“...y del sexo femenil
de bellezas mas de mil”

kantatu badio ere, ospatu, bestelako horiek ospatu dizkio gehienetan: higuin, mariatso eta holako. Euskal nexka edo emakumeak eder, amesgarri eta... motelagoak ere dira beste haiek baino, zer gerta ere. Erdal kritikoko batek zioskun “la honrada poesia vascongada” hura hemen.

Nondik nora dabil Gamiz *euskal* olerkietan? Non ditu sustriaiak? Bi bederen aipa ditzadan: askotariko bere *irakurraldiak* (aitatuak ditu Cervantes eta imitatuak Lope de Vegaren ahapaldi bat eta Larramendiren “EUSKARA” erromantzea); eta batik bat *EUSKAL FOLK-LOREa*, herrikantak.

Sabandoarraren olerki-iturburuen gaiari emana da liburuaren XVI kapitulua osorik.

Bertsogintzari buruzko iritzia emate-lana barkaturik digu Gamizek, bere gain hartu bait zuen eginkizun hori. Hona: “poesia de poca alma” omen da berea, “numen sin quilates” duelako. Hor humilki esanik. Eta barkazioa eskatzen du ondotik.

“que bien merece perdon
el que con afecto canta.”

Emaiogun, bada, oparo bihotzetik. Merezi du, merezi. Golko-bertsoak bait zituen, ez argitaratzeko eginak; norbaitek bortxaz eta nausikeriaz golkoa profanatu eta atereak.

Hizkuntzalarientzat oparagoak izango dira Gamizen sailok, euskal bertso eta letrazaleentzat baino. “Nafarlariak eta arabalariak pozik izango dira, Probintzia biotako albiste bitxirik anitz baitu arabar-nafar honek” idatziz bukatu nuen EGANgo neure artikulua eskuizkribuok idorrorik. (EGAN, 1-6 (1968) 4. Or.).

Esan gabe doa laket dugula egun, Arabako Foru Aldundiaren eta Euskaltzaindiaren esku zabalez, idaztiok argitaratu eta Juan Bautista Gamiz Ruiz de Otheo sabandoarra Arabako gizon ospetsuen erretaulara eraikia delarik.